

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ԲԱՔՈՒ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ

Ապշերոնյան թերակղզին, որ միջնադարում կազմում էր պատմական Շիրվանի մի մասը, հայերի կողմից բնակեցված է եղել առնվազն վաղ միջնադարից, բայց պահպանված առավել հին պատմական հուշարձանները վերաբերում են միայն XII-XV դդ.: Այս առումով հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում «Արարատ» ամսագրում հրատարակված «Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում» հոդվածը: Հոդվածագիր Եր. Տեր-Յովհաննիսյանը լինելով Բաքու քաղաքից 30 վերստ հեռավորության վրա Ապշերոնյան թերակղզու հյուսիսային եզրին գետեկված երբեմնի հայկական, սակայն հետագայում մահմեդաբնակ դարձած Բուզովնա¹ գյուղում, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայերին վերաբերող վիճաբանական նյութի պատառիկների մասին²: Ըստ նրա՝ «Բուզովնան, որ մի ժամանակ հայի գիւղ է եղել, ներկայումս

¹ Եր. Տեր-Յովհաննիսյանը Բուզովնա բառի բացատրության վերաբերյալ բեականորեն գրել է. «...հաւանականօրէն նա բաղկացած է եղելու բառից՝ բուզ-սառուց և օվդան-ջրհոր, սա-որ ջրհորներ ունեցող տեղ, որովհետև Բուզովնի ջրհորները յայտնի են ամբողջ շրջակայքում իրենց սառնութեամբ ու լաւ յատկութեամբ» (Տեր-Յովհաննիսյան Եր., Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում, «Արարատ», 1902, մայիս-հունիս, էջ 481):

² Բուզովնայում նշանավոր ուխտատեղիներից է եղել Ար. Եղիա Մարգարեի անվամբ մատուռը, որի հետ է կապված եղել նաև Անդրեաս և Անանիա քարոզիչների անունները (տե՛ս նույն տեղում, էջ 483, տե՛ս նաև Савсоксъ населенныхъ местъ по свѣдѣннѣмъ 1859 по 1864 годъ. Бакинская губернія, LXV, ч. IV, с. 93): Մատուռն ունեցել է ձեռագիր հիշատակարան, ուր գրված է եղել այդ սրբատեղիի մանրամասն տարեգիրը և գյուղի կալվածքների քանակը (տե՛ս Տեր-Յովհաննիսյան Եր., Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում, էջ 486): Մատուռի մուտ գտնվող քարի վրայի ջրհորի կառուցման վերաբերյալ արժանագրությունը, ըստ որի այն կառուցել է Ներսես քահանան 1421 թ. «ես Ներսես աւագ քահանայ շինեցի ջրհորս այս յիշատակին ծնողաց իմոց հայր...քահանայ...Տեր Ներսես և կնոջ նորա խաթունսի ամի թուականին Հայոց ՊԳ. (820) (փրկ. 1421թ.)» (տե՛ս Տեր-Յովհաննիսյան Եր., Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում, էջ 484): Բուզովնա գյուղի շրջակայքում եղել են նաև Ար. Մինասի (շինված է եղել մի սալաքառ քարի վրայ, ուր մուրազրված են եղել մի քանի խաչեր), Ար. Սիմովնի և Ար. Յովհաննես ճգնավորների նահատակված վայրերում շինված մատուռները. ճգնավորների տապանաքարերի վրա արձանագրված է եղել «ԵԿԸ» թվականը (տե՛ս նույն տեղում): Բուզովնա գյուղից պահպանվել են նաև խաչքարերի թվերներ Զ. (1251), Պ. (1351) և Ջ. (1451) թթ. արձանագրություններով և եկեղեցական շինությունների ավերակներ, որոնք թվագրվում են XI-XIII դդ.: «...եթէ ի նկատի ունենանք տեղական հին յիշատակարանները և արձանագրութիւնները. - գրում է Եր. Տեր-Յովհաննիսյանը, - պէտք է ենթադրել, որ Բուզովնան եղել է մի հին հայաշատ կենտրոն, որն ունեցել է իւր սեփական սրբատեղիները, իր քահանաները և իր առանձին գերեզմանատունը» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 483):

ծառայում է Բագուեցւոց համար իբրև ամարանոց...»³: Բաքվի շրջակայքում հոծ հայկական համայնքների մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XIV-XV դդ. տեղացի պատմիչ Աբդ ար-Ռաշիդ ալ Բաքուվին, ավանդաբար նրանց կոչելով քրիստոնյաններ: «Близ города (իմա՝ Բաքու քաղաքի, - Գ. Ս.), - գրում է Բաքուվին, - многоселений и каждое имеет укрепленную цитадель с прочными стенами. Все жители этих селений - христиане (իմա հայեր, - Գ. Ս.)...»⁴: Թերակղզում հայաբնակ գյուղեր են եղել նաև Սաբունջիներ, Մաշթաղը, Շաղանը, Մարդաքյանը և Բալախանը⁵: XIX դ. վերջին «Աշակին» հղած թղթակցությունում Ալ. Քալանթարյանը գրում է, որ այդ գյուղերը 180-200 տարի սրանից առաջ բնակեցված են եղել հայերով⁶: Հողվածագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև Բալախանի և Բուզովնա գյուղերի անհետացած եկեղեցիների և այդ շրջատարածքում հանդիպող հայկական զանազան գերեզմանաքարերի մասին⁷: Ըստ նրա, հայ կնոջ մի գերեզմանաքարի թվագրումից պարզվում է, որ նա մահացած է եղել մոտ 400 տարի սրանից առաջ⁸: Ապշերոնյան թերակղզում վաղ քրիստոնեական մշակույթի հետքերի մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը, ըստ որի Բաքվից 4 վերստ հարավ արևմուտք գտնվող Բիրի-Հեյրաթ ուխտատեղիում նախկինում եղել է «քառասուն հայ կուսանաց» վանքը. «...քառասուն հայ կուսանաց վանք է եղել յիշեալ ուխտատեղին, այժմ՝ թուրքերն են տիրում թէ ուխտատեղին թէ նրա նաւթով լի հողերին»⁹: Թերակղզու նավթահանքային շրջան այցելած Արոգիս արք. Ջալալյանը վկայում է, որ դեռևս երևում էին ավերակ եկեղեցու հետքերը. «է ընդարձակ

³ Նույն տեղում, էջ 482:

⁴ Абд ар-Рашид ал-Бакуви, Абд ар-Рашид ал-Бакуви, Китаб тахлис ал-асар ваджлиб ал малик ал Каххар, Москва, 1971, с. 89-90.

⁵ Կարաախտյան Ս., Հայերն Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», 9 օգոստոսի, 1997, թիվ 79, էջ 9:

⁶ «Աշակ», Թիֆլիս, 19 սեպտեմբերի, 1874, թիվ 37:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1883, 23 փետրվարի, թիվ 18:

վայր ի հիւսիսակողմն Բագուայ նահանգի հեռու...երևին աւերակք տանց, ընդ որս և եկեղեցւոյ...»¹⁰:

Ապշերոնյան թերսւկղզու հայաբնակ բնակավայրերի շարքում հայ ժողովրդի պատմության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում հատկապես Բաքու քաղաքը: Սկզբնաղբյուրներում V դ. ի վեր հիշատակվող Բաքուն նախապես համարվել է Աղվանից թագավորանիստ ձմեռանոցը, իսկ ավելի ուշ շրջանում ծառայել է որպես աքսորավայր¹¹: Թերսւկղզու վրա կուչ եկած փոքրիկ և անհրապույր Բաքու քաղաքը 1859 թ. դառնալով երկրամասային նահանգական քաղաք արագ տեմպերով սկսեց զարգանալ: Բաքվի զարգացման համար վճռական նշանակություն ունեցան թերսւկղզու նավթի պաշարները, որոնց արդյունահանման և արտահանման արդյունքում քաղաքը սկսեց զարգանալ որպես նավթարդյունաբերության խոշոր կենտրոն: Կարճ ժամանակամիջոցում մեծ չափերի հասած նավթի արտահանումը միանգամից փոխում է տնտեսական կացությունը: Երկրի բազմակողմանի զարգացումը խթանում է արդյունաբերական, բնակելի և հասարակական շենքերի մեծամասշտաբ շինարարությանը: Ընդարձակվում են քաղաքի սահմանները, արագ տեմպերով սկսում է աճել նաև հայ բնակչության թիվը: Հոլհաններս նվիրակի մի ցուցակի տվյալների համաձայն 1818 թ. դրությամբ Բաքու քաղաքում եղել է 40 տուն հայ բնակչություն¹²: Եթե 1820-ական թթ. քաղաքի հայ ազգաբնակչության թիվը կազմում էր 277 մարդ (148 ար., 129 իգ.)¹³, ապա 1915 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Բաքվի զավառում հայ ազգաբնակչության թիվը կազմում էր 77166 մարդ¹⁴:

¹⁰ Ջալալեանց Ա., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Բ մաս, Տփղիս, 1858, էջ 409-410:

¹¹ Ֆիզիկական, ազգագրական եւ քաղաքական աշխարհագրութիւն Հայաստանի, կազմեց Ա. Տեր-Յակոբեան, Թիֆլիս, 1914 (ՀԱՍ, ֆ. 335, ց. 1, գ. 24, ք. 39):

¹² Մատենադարան, Կսթրդիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219:

¹³ ՀԱՍ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 866, ք. 1:

¹⁴ Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916, с. 183.

1918 թ. դրությամբ, նախքան սեպտեմբերյան կոտորածները¹⁵ քաղաքի հայ ազգաբնակչության թիվն արդեն հասնում էր 88 673-ի¹⁶:

Բաքվահայերն իրենց ստեղծագործ և կրթամշակութային բարձր մակարդակով առաջնակարգ տեղ զբաղեցնելով նավթարդյունաբերության, սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքում և հիմնականում ապրել են բարեկեցիկ կյանքով: Միաժամանակ քաղաքի հայությունը հասարակական-բարոյական կեցվածքով անհամեմատ բարձր աստիճանի վրա է գտնվել մահմեդականների նկատմամբ: Բաքվի և Ապշերոնյան թերակղզու մյուս բնակավայրերի կառուցապատման գործում և քաղաքաշինության բնագավառում մեծ դեր են ունեցել հատկապես հայ ճարտարապետներն ու շինարարները, որոնք տարիների տքնումով կարևոր ներդրում ունեցան արդյունաբերական, բնակելի և հասարակական շենքերի ու եկեղեցիների նախագծման ու կառուցման բնագավառներում:

Աղյուրների վկայությամբ, չնայած քաղաքական անբարենպաստ պայմաններին, եկեղեցիների ու վանքերի կառուցման մեծ աշխատանք է տարվել Բաքվի նահանգի ողջ տարածքով մեկ: Դրանում իր մեծագույն նպաստն է բերել X դ. վերջերին XI դ. սկզբներին կազմավորված Շամախու-Շիրվանի հայոց թեմը¹⁷, որը հավատարիմ մնալով հոգևոր-մշակութային և ազգային իր առաքելությանը, պատմական հույժ տազնապալի պայմաններում քրիստոնեական վարդապետությամբ միավորելով նահանգի հայությանը, կարողացել է պահպանել նրանց ազգային ոգին և դարերի ընթացքում ստեղծված մշակութային արժեքները, դրանով իսկ մեծ դերակատարություն ունենալով երկրամասի հայապահպանման գործում: Ընդհանրացնելով վերո-

¹⁵ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը Նուրի փաշայի գլխավորությամբ գրավելով Բաքուն 3 օրվա ընթացքում կոտորածի ենթարկեցին 30000 հայերի (ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թթ. 96-99):

¹⁶ Իշխանեան Բ., Բազուի մեծ սարսափները (անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ.), Թիֆլիս, 1920, էջ 22:

¹⁷ Շամախու հայոց թեմի կազմավորման հարցերի քննությունը տե՛ս մեր Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանի տարեկան գիտաժողով (Նյութերի ժողովածու), հ. 3, Ե., 2005, էջ 870-873:

շարադրյալը, համառոտակի ներկայացնենք Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմությունը:

ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ. Բաքվում կառուցված հայկական առաջին եկեղեցին է: Կառուցվել է 1789 թ. Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Ոսկան եպիսկոպոսի (1785-1796) թեմակալության օրոք, հայ հասարակության հանգամանակած գումարներով: Եկեղեցու կառուցման գործում մեծ դերակատարություն է ունեցել Ղուկաս Ա Կարնեցի (1780-1799) կաթողիկոսը, որը 1784 թ. կոնդակով Շամախու թեմի գանձապետ Եղիազարին պատվիրում է ժողովրդին օգնելու՝ եկեղեցին կառուցելու գործին. «Կոնդակ նոյնոյ՝ առ գանձապետ Եղիազարն ի Բագու, որով պատուիրէ օգնել ժողովրդեան ի շինել զեկեղեցին ի Մահլայոջն, և յանուն եկեղեցւոյ ժողովեալ դրամս յանձնել ժողովրդոց...»¹⁸: Կաթողիկոսի մեկ այլ կոնդակում, որն ուղղված էր Բաքվի Յովսեփի, Յովհաննես և Բարսեղ քահանաներին ու գանձապետ Եղիազարին փոխարինած Դավթին, նշված է հետևյալը. «թոյլատրէ Բագուեցւոց շինել (ընդգծումը մերն է, - Գ. Ս.) զեկեղեցին ի Մահլայոջն»¹⁹: Պետք է նկատել, որ շատ դեպքերում «շինել» տերմինը օգտագործվել է ոչ միայն «հիմնարկել», «կառուցել» իմաստով, այլև «վերակառուցել, նորոգել» նշանակությամբ, ինչպես ժամանակին նկատել է Գ. Օրբելին²⁰: Ուստի, ենթադրելի է, որ «շինել» տերմինը բովանդակային առումով առնչվել է եկեղեցու վերանորոգման մեծածավալ աշխատանքներին: Աեսրոպ արք. Սմբատյանցը իրավացի էր, երբ գրում էր, որ Սբ. Աստվածածին եկեղեցին նորոգվել է 1789 թ.²¹: Ավանդության համաձայն այստեղ առաջներում եղել է կրակի և ծովի աստվածների բազինը²²: Եղիշա առաքյալը Աղվանից աշխարհը գալով կործանել է այն տեղը և կանգնեցրել Քրիստոսի խաչը: Աեսրոպ Մաշտոցը այդտեղ մատուռ է շինել, իսկ Գայոց

¹⁸ Սմբատեանց Ա., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախու թեմի, էջ 217:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Օրբելի Օ., *Избранные труды*, Е., 1963, с. 419.

²¹ Սմբատեանց Ա., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 373.

²² Այդտեղ է գտնվել կրակապաշտության չորրորդ վայրը՝ «Եօթնփորեկեան բազինքը» (տե՛ս Տէր-Յակոբեան Ա., Ֆիզիկական, ազգագրական եւ քաղաքական աշխարհագրութիւն Գայաստանի, թ. 39:

արևելից կողմանց թագավոր Վաչագան Գ Բարեպաշտը (485-510) 500 թ. մատուռի տեղ կառուցել էր եկեղեցի²³. «Իսկ Վաչագան բարեպաշտ թագաւորն Աղուանից յամի Տեառն 500 շինեց եկեղեցի, ըստ այսմ և Բագուայ հին և նշանաւոր եկեղեցին...»²⁴: Սբ. Աստվածածին անունով եկեղեցին կառուցվում է քաղաքի հին թաղում, բերդի ստորոտում, ծովեզերքի փարոսյան աշտարակի դիմաց: Եկեղեցու կառուցման աշխատանքներին նյութական օժանդակություն են ցուցաբերել նաև վաճառական Սարկոս և Ջոհրապ Թառուձյան եղբայրները²⁵, Հովհաննես ու Կարապետ Թումայանները: Եկեղեցին 1799 թ. գտնվել է քայքայված վիճակում: Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Թադևոս եպս. Չյունակացի (Սպահանցի) (1876-1887) նախաձեռնությամբ 1881-1882 թթ. հիմքից վերակառուցվել է վթարային վիճակում գտնվող եկեղեցու շրջապարիսպը: Թեմակալը նախատեսել էր նաև եկեղեցու մոտակայքում կառուցել մի իջևանատուն, իսկ եկեղեցապատկան շենքերը՝ նորոգել²⁶: 1865 թ. հունիսի 15-ի գիշերը եկեղեցին կողոպտվել է թաթար խուժանի կողմից, որի հետևանքով գողացվել են մեծ քանակությամբ արծաթեղեն և անոթներ²⁷: Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի օրոք (1887 հունվարի 23 - 1894 հունիս), երբ 1888 թ. հոկտեմբերի 22-ին Բաքու է ժամանում հայոց կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտեցին, վեհափառը այցելում է Սբ. Աստվածածին եկեղեցի և օրհնում իր շուրջը հավաքված ժողովրդին²⁸: Եկեղեցին հիշատակվում է թեմում 1916 թ.

²³ Լույն տեղում, թ. 24, 60:

²⁴ Սմբատեանց Ա., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 373: Ի դեպ, Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը գրում է, որ Սբ. Աստվածածին եկեղեցու վրա բացակայում է կառուցման կամ նորոգության վերաբերյալ որևէ արձանագրություն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 373-374):

²⁵ Սարկոս և Ջոհրապ Թառուձյանները ծնունդով եղել են Սյունիքի Երնջակ գավառի Շիշկերտ կամ Շահկերտ ավանից. «Թառուձենք բնիկք էին ավանին Շահկերտոյ այլ ի վերջիք աներս նորա եկին բնակեցան յերևան» (ճանապարհորդութիւն Մեսրոբայ Դ. Թաղիղեանց. Վ. Ա. Սարկաւազի սրբոյ էջմիածնի ի Հայս, հ. Ա, Կալկաթա, 1847, էջ 291-292):

²⁶ Կարապետյան Ա., Հայերը Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», 15 հուլիսի, 1997, թիվ 64:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:

²⁸ Ամենայն հայոց վեհափառ Սակար կաթողիկոսի ճանապարհորդութիւնը, «Արարատ», 1888, նոյեմբեր, էջ 712:

գործած եկեղեցիների ցանկում²⁹։ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո շենքը վերակառուցվել է իբրև մշակութային հիմնարկություն³⁰։ Սբ. Աստվածածին եկեղեցին ընդհուպ մինչև 1989 թ. եղել է կանգուն վիճակում³¹։

ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ. Եկեղեցու կառուցման նախածեռնությունը պատկանում է Շամսու հայոց թեմի առաջնորդ Ռանիել վրդ. Շահնազարյանցին (Տարոնեցի) (1863-1868)։ Այդ քայլը հիմնականում պայմանավորված էր Բաքվում հայ ստվար ազգաբնակչության առկայության փաստով։ Ստանալով շինարարական աշխատանքներ սկսելու՝ Աստթես Ա Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի (1858-1865) թույլտվությունը, թեմակալը 1863 թ. հունիսին օրհնում է եկեղեցու հիմքը³²։ Նոր եկեղեցին կառուցվում էր «Պարապետ» կոչված հրապարակի մոտ (Կույսի աշտարակի մերձակայքում)՝ բաքվեցի բարերար Ջավադ Աելիքյանցի տրամադրած ֆինանսական միջոցներով, հին եկեղեցու հասույթներով և թեմի հայության հանգանակած գումարներով³³։ Եկեղեցու կառուցման աշխատանքներն ավարտվել են Շամսու հայոց թեմի առաջնորդ Անդրեաս արք. Անդրեսայանի (Պոլսեցի) (1869-1874) օրոք, իսկ օծումը տեղի է ունեցել 1869 թ. մայիսի 4-ին՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչի անվամբ³⁴։ «Օծաւ եկեղեցին հրամանաւ Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն հայոց Տ.Տ. Գեորգայ Ղ.ի ի 4 մայիսի 1869 ամի, օրհնութեամբ վիճակաւորի թեմիս Անդրեաս արքեպիսկոպոսի առ կայսերութեամբն նոյն արքայի, փոխարքայութեամբ յիշեալ Մեծ Իշխանին և առ նահանգապետութեամբ նորին գերագանցութեան պարոն Սիխայել Պետրովչի Կուլիբէկեան»³⁵։ Եկեղեցին հորինվածքով եղել է կենտրոնազմբեթ դահլիճ, արևմտյան կողմից ունեցել է եռահարկ զանգա-

²⁹ ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 904, թ. 1։

³⁰ Նույն տեղում, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2685, թ. 2։

³¹ Կարապետյան Ա., Հայերը Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», 15 հուլիսի, 1997, թիվ 64։

³² Ամբատեանց Ա., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 375։

³³ Նույն տեղում։

³⁴ ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4348, թ. 3։

³⁵ Ամբատեանց Ա., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 377։

կատուն³⁶: Անդրեաս արք. Անդրեասյանի նախածեռնությամբ 1874 թ. մասնակի վերանորոգման է ենթարկվում եկեղեցին: Շենքի քայքայված վիճակի և շինարարական աշխատանքների անհրաժեշտության մասին թեմակալին էր հայտնել եկեղեցու երեցփոխը, որն այդ մասին գրել է հետևալը. «Ի քանի աքմաց հետ է ջուրք անծրեւի եւ ծեան թաւիանցանին ի ներքո կոյս սք. Լուսավորիչ եկեղեցւոյ տեղւոյս ի պատճառս չորանալոյ եւ հող դառնալոյ միանգամայն շաղախաց սալայատակաց կաթուղիկէի եւ տանեաց այնորիկ եկեղեցւոյ եւ թանան ի ներքուստ զամենայն ծեւի նորին կաթելով ի վերուստ ի վերա ժամաւոր ժողովրդեան եւ անշուք եւ անզարդ կացուցանելով առաջի տեսողաց»³⁷: Եկեղեցու բարեկարգման ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարել եկեղեցու երեցփոխան Մինաս Սելքոնյանը: Շնորհիվ նրա կատարած աշխատանքի եկեղեցին մշտապես գտնվել է բարվոք վիճակում: «Հայկական աշխարհ»-ն այդ առիթով վկայում է. «Աւելորդ չեմ համարուեմ յիշել իջրև երեսփոխանի ջերմեռանդ եկեղեցասիրութեան ապացոյց, որ Բագուի մէջ, որտեղ գրեթէ՝ ծառի իւրաքանչիւր կանաչած տերևը նշանակութիւն ունի, մեր եկեղեցու բակը, երեսցոխանի առանձին հոգացողութեամբ, բաւական ծաղկազարդ և ծառազարդ է»³⁸: 1888 թ. հոկտեմբերի 22-ին, երբ Բաքու է ժամանում հայոց կաթողիկոս Սակար Ա Թեղուտեցին, առաջին այցը Ար. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի էր, ուր «կարդացուեցին սահմանեալ աղօթքներն»³⁹: Թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազյանցի (1896 դեկտեմբերի 20 - 1898) նախածեռնությամբ և էջմիածնի Սինոդի թույլտվությամբ 1897 թ. սկսվեց նորովի կառուցվել եկեղեցու հիմնովին ավերված զանգակատունը⁴⁰: Իսկ Մեերոպ արք. Սմբատյանցը որոշեց վերանորոգել արդեն իսկ խարխուլված գմբեթը: Այդ առիթով ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Բաքվում

³⁶ Կարապետյան Ա., Հայերն Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», 26 հուլիսի, 1997, թիվ 69, էջ 1:

³⁷ «Արարատ», 1874, փետրվար, էջ 40:

³⁸ «Հայկական աշխարհ», Բագու, 1878, թիվ 10-11-12, էջ 300-301:

³⁹ Ամենայն հայոց վեհափառ Սակար կաթողիկոսի ճանապարհորդութիւնը, «Արարատ», 1888, նոյեմբեր, էջ 710:

⁴⁰ Կարապետյան Ա., Հայերն Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», 26 հուլիսի, 1997, թիվ 69, էջ 1:

1895 թ., ապա 1899-1909 թթ. ընթացքում բնակվող ճարտարապետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Հովհաննես Քաջազունին: 1894 թ. մայիսի 28-ին տիկնոջը հասցեագրած նամակում նա գրել է. «Այստեղի հասարակությունը երեկ կանչում էր խորհրդի: Եկեղեցու գմբեթը պիտի քանդեն, նորը շինեն: Ես էլ կանչված էի: Գուցե այդ աշխատանքը ինձ հանձնվի, առանց փողի, ի հարկե՝ ազգային գործ է: Մի ամբողջ կոմիսիա է ընտրվել, որի անդամ լինելը ես էլ պատիվ ունեմ»⁴¹:

Բաքվահայերի պատմության մեջ հիշարժան իրադարձություն էր Ամենայն հայոց կաթողիկոս, հայ ժողովրդի մեծ երախտավոր Մկրտիչ Ա Վանեցու 1898 թ. փետրվարի 5-13-ը Բաքու կատարած պաշտոնական այցելությունը: Տեղեկանալով կաթողիկոսի՝ Բաքու ժամանելու մասին, քաղաքի հայ հասարակությունն ապրում է բերկրալից պահեր, քանզի իրենց այցելության էր գալիս հայոց վշտի, գաղափարի ու ազատության ջահակիրը: Տեղ հասնելուն պես վեհափառը կայարանից ուղևորվեց Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, որի արտաքին դռները զարդարված էին դափնյա կամարներով, իսկ ներքին դռան ճակատին՝ մեծ պաստառի վրա, նկարված էր երկու հրեշտակների ձեռքում պահված հայրապետական թագ, որի վրա գրված է եղել. «Էջմիածին ի հօրե...», ներքևում՝ տաճարի մանրանկարը և Նորին Սուրբ Օծության անվան սկզբնատառը, իսկ պաստառի ճակատին մեծ-մեծ տառերով գրված է եղել. «Տեր պահեա գ՜այրապետութիւն Հայոց»⁴²: Վեհափառի՝ եկեղեցի մտնելուն պես միաձայն սկսում են հնչել զանգերը, միանգամից սկսում են վառվել նաև բոլոր ջահերը: Ժողովուրդը վեհափառին մոտիկից տեսնելու և նրա աղոթքն ու խոսքը լսելու համար խմնվել էր եկեղեցում. «Եկեղեցու բակը՝ շրջականերով, մանաւանդ մեջը, բոլորովին անբաւական, գետին ասեղ ձգելու տեղ ստուգիւ չըկայ. ժողովրդեան յորձանքներ, որոնք անհանգիստ անընդհատ այս ու այն կը տատանին: Երգեցիկ խումբը թէև լաւ չի կազմակերպուած, կը վարէր ու երբեմն առանձին կերգէր յայտնի երգիչ պ. Շահլամեան: Համբաւաւոր եր-

⁴¹ Դոլուխանյան Լ., Հովհաննես Քաջազունին ճարտարապետ, Ե., 1997, էջ 10:

⁴² Օոցիկեան Ս., Վեհափառ Հայրիկը Բագու, Բագու, 1898, էջ 15-16:

գիչը իւր բնատուր շնորհքը եկեղեցական երգեցողութեանց մէջ ալ որոշ կերպով կարտայայտէ»⁴³:

Մխիթար վարդապետի կազմած «Տեղեկագրի» համաձայն՝ 1900 թ. դրոշմամբ Ար. Գրիգոր Լուսավորիչ և Ար. Աստվածածին եկեղեցիները միասնաբար ունեցել են 1 վարդապետ, 11 քահանա, 2 եկեղեցական սպասավոր և 49 445 ռ. 29 կ. դրամագլուխ⁴⁴:

Ար. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին լուրջ փորձության ենթարկվեց, երբ 1903 թ. հունիսի 12-ին Կովկասի կառավարչապետ Գ. Գուլիցինի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց օրենք՝ հայ եկեղեցական կալվածքներն ու գույքերը պետականացնելու վերաբերյալ: Հայ ժողովրդի ազգային, կրոնական զգացմունքներն ու քաղաքական շահերը ոտնահարող այդ օրենքի դեմ ընդվզեց հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը, որը 1903 թ. օգոստոսի 21-ի կոնդակով կարգադրություն հղեց բոլոր թեմերին՝ եկեղեցու ունեցվածքը քաղաքացիական իշխանություններին չհանձնելու վերաբերյալ⁴⁵: 1903 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ գույքի բռնագրավման օրը, Ար. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու զանգերի ազդանշանով զավթում հավաքվեց հայ բնակչության հոծ բազմություն. «Վաղ առաւօտից հայոց եկեղեցին եւ բակը ամեն կողմից լցուել էին խուռներամ բազմութեամբ: Ամբողջ օրը նեարդայնացած ժողովուրդը անհամբերութեամբ սպասում էր պետական պաշտօնեայի գալուն»⁴⁶: Հ.Յ.Դաշնակցության Բաքվի «Ոսկանապատի» կենտրոնական կոմիտեն, կանխազգալով դեպքերի զարգացման ընթացքը, Նիկոլ Դումանի, Գրիգոր Միրզաբեկյանի (Մածուն Խեչո), Թադևոս Ամիրյանի (Գիժ Թաթոս) և Երվանդ Բաբերյանի (Ջալլադ) մասնակցությամբ հրավիրված խորհրդակցությունում որոշեց եկեղեցու բակից հեռացնել անգն ամբոխին և զինված դաշնակցականների օգնությամբ թույլ չտալ կառավարական պաշտոնյաներին մտնելու եկեղեցի և դիմադրել այնքան,

⁴³ Նույն տեղում, էջ 16:

⁴⁴ «Արարատ», 1902, փետրվար, էջ 143, տե՛ս նաև Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ, 1906, էջ 36:

⁴⁵ Կոստանդյան է., Սկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 413:

⁴⁶ Գիւլխանդանեան Ա., Բազուկի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ, «Հայրենիք», Բոստոն, 1925, հունվար, Գ տարի, թիւ 3, էջ 125:

մինչև որ անգոր կլինի կռիվը մեծ ուժի դեմ: Գործի պատասխանատվությունը հանձնվեց Երվանդ Բաբերյանին և Գրիգոր Միրզաբեկյանին, որոնց պետք է օգնեին հայդուկային մյուս խմբերը⁴⁷: Մութն ընկնելուն պես ոստիկանությունը սկսեց օղակել եկեղեցին և սկսվեց կատաղի փոխհրածություն: Կռիվն ավելի թեժացավ, երբ ոստիկաններին օգնության հասան 2 հարյուրյակ կազակներ և Սալիամի հետևակ գնդից կես վաշտ⁴⁸: Ջորջին հաջողվեց եկեղեցին գրավել միայն կեսօրից հետո, մի քանի ժամ տևած մարտերից հետո, երբ արդեն սպառվել էին պաշարվածների փամփուշտները: Նրանց մի մասը, պատուհաններից դուրս սողոսկելով ազատվում է⁴⁹: Արյունահեղ այդ ընդհարման ընթացքում զոհվեցին 11 և վիրավորվեցին 45 հայեր⁵⁰: Եկեղեցին հիշատակվում է թեմում 1916 թ. գործած եկեղեցիների ցանկում⁵¹: Եկեղեցին ամբողջապես կողոպտվել է 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին՝ թուրքական զորքի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո⁵²: Ընդ որում եկեղեցու կրած նյութական վնասը կազմում էր 270220 ռ.⁵³: Թուրքական արշավանքի հետևանքով Շամախի քաղաքի հրդեհվելու և հայ բնակչության՝ Բաքու գաղթելու պատճառով, թեմի առաջնորդ Բագրատ արք. Վարդապարյանը (1916-1921) 1918 թ. հոկտեմբերի 16-ին թեմի առաջնորդարանն ու վիճակային աստյանը Շամախուց տեղափոխում է Բաքու և տեղի Ար. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին դառնում է որպես առաջնորդանիստ եկեղեցի⁵⁴:

Բաքվի նահանգում հայահալած քաղաքականությունը շարունակվեց մուսավաթական Ադրբեջանի գոյության ողջ ընթացքում: Պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից և թուրքական զորքերի՝ Անդրկովկասից հեռանալուց հետո ադրբեջանական իշխանությունները, առաջնորդվելով «Ադրբեջանը՝ ադրբեջանցիներին» նենգամիտ

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 126:

⁴⁸ «Մշակ», Թիֆլիս, 5 սեպտեմբերի, 1903, թիվ 193:

⁴⁹ «Դրօշակ», Ժնև, սեպտեմբեր, 1903, թիւ 8, էջ 115:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:

⁵² Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:

⁵³ Նույն տեղում, ց. 5, գ. 189, թ. 7:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 3-4:

կարգախոսով, Բաքվում և գավառներում հայերի նկատմամբ շարունակեցին վարել հալածանքների քաղաքականություն: Առաջին թիրախը Աք. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին էր, որտեղ զենք և զինամթերք գտնելու պատրվակով, 1919 թ. հունիսի 11-ին թուրք սպայի գլխավորությամբ 100-ի հասնող ադրբեջանական զինվորները շրջապատում են եկեղեցին: Սակայն զենք չհայտնաբերելով՝ գազազած զինվորները մահմեդական ամբոխի ներկայությամբ վայրենաբար հրացանազարկ են անում եկեղեցու պատերը⁵⁵:

Բաքվի և Թուրքեստանի թեմական խորհրդի հրավերով հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը (1955-1994) թեմի առաջնորդներ Տիրայր եպս. Մարտիկյանի (1956 - 1958 մայիս), ապա Դուսիկ եպս. Սանթուրյանի (1961-1981) օրոք՝ 1957, 1962 և 1969 թթ., հովվապետական այցելություններ է կատարել Բաքու և Աք. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում հանդիսավորությամբ մատուցել հայրապետական ս. պատարագ⁵⁶:

1989 թ. դեկտեմբերի 25-ին ադրբեջանական խուժանը վայրագորեն հրդեհել է եկեղեցին, որի հետևանքով այրվել են մեծ քանակությամբ եկեղեցական արժեքավոր գրքեր, սրբապատկերներ և կրոնական ամբողջ գույքը⁵⁷: Պղծելով եկեղեցին՝ Ադրբեջանի իշխանությունները շենքն օգտագործել են այլ նպատակներով. այն տրամադրվել է գիտաարտադրական վարչության շինարարական կազմակերպությանը⁵⁸: Ներկայումս եկեղեցու ճակատագիրն անհայտ է:

ԱՔ. ԶՈՎԶԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏԻՉ. Եկեղեցու կառուցումը սկսվել է Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արք. Ամբատյանցի թեմակալության օրոք: Կառուցման նախաձեռնողը և դրամական միջոցներ տրամադրողը եղել է թիֆլիսեցի բաքվաբնակ հայազգի Մարիամ Գրիգորյան Միքատձեն: Թեմակալին՝ 1891 թ. հուլիսի 23-ին հղած նամակում Մարիամ Միքատձեն իր մտադրությունը պայամանավորում էր

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 104, ք. 25:

⁵⁶ «Էջմիածին», հոկտեմբեր, 1957, էջ 13-23, տե՛ս նաև «Էջմիածին», հուլիս, 1962, էջ 9-14, տե՛ս նաև «Էջմիածին», մայիս, 1969, էջ 11-14:

⁵⁷ «Գրական թերթ», Երևան, 2 փետրվարի, 1990, թիվ 6:

⁵⁸ «Իրավունք», Երևան, նոյեմբերի 10-16, 1998, թիվ 58:

նրանով, որ ի տարբերություն հայերի, քաղաքի ռուս բնակչությունն ուներ փոքրիկ եկեղեցի, ուր կատարում էին ննջեցյալների թաղման կարգը, և քանի որ քաղաքի եկեղեցիներում արգելված էր կատարել ննջեցյալների թաղման կարգ, ուստի ցանկալի կլիներ, հայերը ևս իրենց գերեզմանատանը ունենային մանատիպ եկեղեցի, ուր կարող էին նաև պատարագ մատուցել⁵⁹: Առաջարկը թեմակալի կողմից ընդունվեց և առանց հապաղման սկսվեցին շինարարական նախապատրաստական աշխատանքները: Ուշագրավ է, որ թեմակալը ճարտարապետին հանձնարարեց եկեղեցին կառուցել հայոց երբեմնի գեղարաշ մայրաքաղաքներից մեկի՝ Անիի եկեղեցիների ճարտարապետական հորինվածքների ոճով⁶⁰: 1894 թ. Բաքվում Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի կողմից օրհնվում է կառուցվելիք եկեղեցի-մատուռի արձանագիր մարմարյա հիմաքարը, որի վրա փորագրված է եղել. «Յամի Տեառն 1894. և հայկական 4386. զհիմն սուրբ Յարութեան տաճարիս՝ շինելոյ ծախուք Տփխիսեցի հայազգի Մարիամու Գրիգորեան Միքատձէ, էօժ առաջնորդ Բագուայ նահանգի Մեսրոպը Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց»⁶¹: Եկեղեցի-մատուռի տեղի ու դիրքի վերաբերյալ ուշագրավ բնութագրում է տվել Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը, գրելով. «Մի գեղեցիկ տեսարան կը լինի Բագուին նաև մեր հայոցս գերեզմանատան փոքրիկ մատուռն, որ ամբողջ քաղաքից երևում է իբրև զարդ և թագ գլխի վրայ դրած՝ բարձրութեան մի լաւ երեւացող տեղում, որ այժմ շինւում է...»⁶²: Նորակառույց եկեղեցի-մատուռը օծվեց 1895 թ. հունվարի 26-ին թեմի առաջնորդական ժամանակավոր տեղապահ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի (1895 հունվար - 1896 դեկտեմբերի 20) կողմից՝ Սբ. Դովհաննես Մկրտչի անվամբ: Էջմիածնի Սինոդին տեղապահի հղած զեկուցագրում այդ մասին ասված է հետևյալը. «...ի 28 յունվարիս կատարեցի զնաւակատիս և ապա օծի զնոյն տաճար ըստ ծիսի Դայաստանեայց Առաքելական և սուրբ եկեղեցւոց ի 29 յունվար ամսոյս ներկայ ամի. կնքեցի զեկեղեցին յանուն սրբոյն Դովհաննու Մկրտչի, իսկ

⁵⁹ ԴԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8720, թ. 1:

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Սմբատեանց Ա., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սարխանի, էջ 380:

⁶² Նույն տեղում, էջ 379-380:

զխորանն՝ Անդրէի առաքելոյն»⁶³: Թեև եկեղեցին նախապես օծվել է Աբ. Հովհաննես Սկրտչի անվամբ, սակայն Շամախու հայոց թեմի առաջնորդների՝ եկեղեցիների մասին կազմած տեղեկագրերում հիշատակվում է նաև Աբ. Հարություն անվամբ⁶⁴: Եկեղեցին գործել է մինչև 1922 թ. փետրվարը, որից հետո ադրբեջանական խուժանն այն վայրագորեն քարուքանդ է արել⁶⁵:

ՍԲ. ԹԱԴԵՎՈՍ ԵՎ ՍԲ. ԲԱՐՂՈՒԴԻՍԵՈՍ. XIX դ. վերջին Բաքվում հայ ազգաբնակչության թիվն այնքան էր աճել, որ անհրաժեշտություն էր առաջացել երրորդ եկեղեցի ունենալը, որի կառուցման համար միջոցներ էր կտակել մեծահարուստ Ենովք Բուդաղյանը⁶⁶: Եկեղեցու կառուցման նախագծի համար 1899 թ. հայտարարված մրցանակաբաշխությանը նախագծերով հանդես եկան Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Բաքվի ճարտարապետները: Նախագծային իր աշխատանքով մրցանակաբաշխությանը մասնակցեց նաև Ս. Պետերբուրգի «Քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտի» շրջանավարտ ճարտարապետ Գաբրիել Տեր-Միքելյանը՝ իր ընկերոջ՝ Ալ. Ռոտինյանի հետ⁶⁷: Սրբույթում առաջին մրցանակը շահում է ակադեմիկոս Գ. Գրիմը, իսկ երկրորդը՝ քաղաքացիական ինժեներ Ա. Դիտրիխը, երրորդը՝ ճարտարապետ Տ. Բերհարդը: Ի դեպ, երեքն էլ եղել են Ս. Պետերբուրգից: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ թեև շահել էր Գ. Գրիմի նախագիծը (ամկյունում գրված է եղել առաջին մրցանակ), սակայն, Գ. Տեր-Միքելյանի ներկայացրած նախագծի վրա գրված է եղել «գործադիր նախագիծ»⁶⁸: Վերջինիս նախագիծը հորինվածքային կառուցվածքով հիշեցրել է Անիի Սայր տաճարի հատակագծային մոդելը⁶⁹: Սակայն այս մրցույթի և ոչ մի նախագիծ ինչ-ինչ պատճառներով չի ընդունվում շինարարության համար, ուստի և հարցի լուծումը հետաձգվում է մինչև

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8720, թ. 11:

⁶⁴ Նույն տեղում, ց. 14, գ. 298, թ. 56, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 20:

⁶⁵ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 3, գ. 404, թ. 3:

⁶⁶ Նույն տեղում, ֆ. 462, ց. 1, գ. 4, թ. 43, տե՛ս նաև ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 29:

⁶⁷ Տիգրանյան է., ճարտարապետ Գաբրիել Տեր-Միքելյան, «Էջմիածին», 1971, մարտ, էջ 51:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 52:

⁶⁹ Նույն տեղում:

1906 թ.: Նույն տարում հայտարարվում է եկեղեցու նախագծի երկրորդ մրցանակաբաշխություն, որտեղ Գ. Տեր-Միքելյանի ներկայացրած նախագիծը շահում է առաջին մրցանակ: Առաջին մրցանակ է շահում նաև Պետերբուրգից մասնակցած ճարտարապետ Վ.Պոկրովսկին: Բայց քանի որ վերջինիս նախագիծը ոչ մի ընդհանուր բան չուներ հայկական եկեղեցաշինական արվեստի հետ, ուստի թեմի եկեղեցական հանձնաժողովը որոշում է եկեղեցին կառուցել Գ. Տեր-Միքելյանի ներկայացրած նախագծով: Սակայն այս անգամ ևս նախագծերից ոչ մեկը չի իրականացվում: Հարցը ձգձգվում է և ստանում բոլորովին այլ լուծում: Հանգուցյալ մեծահարուստ Բուդաղյանի կտակատարները 1906 թ. որոշում են եկեղեցու նախագծումն ու շինարարությունը հանձնել ճարտարապետ Հովի. Քաջազունուն: Նույն թվականի սեպտեմբերի 26-ին կատարվում է եկեղեցու հիմքի օծումը: Սակայն Հ. Քաջազունունը չհաջողվեց ավարտին հասցնել եկեղեցու շինարարությունը: Քաղաքական հանգամանքների բերումով նա 1909 թ. թողնում է Բաքուն: Քաջազունունու բացակայության ժամանակ շինարարական գործը վերահսկում է հայազգի ճարտարապետ Նիկողայոս Բակը⁷⁰: Դրամի բացակայության պատճառով շինարարական աշխատանքները կարճ ժամանակով դադարեցվել են և վերսկսվել 1913 թ. ապրիլի սկզբներին⁷¹: Աշխատանքները ավարտին են հասցվել 1914 թ.: Նորակառույց եկեղեցու հատակագծի հիմքում պահպանվել է կենտրոնազմբեթ, հավասարակողմ խաչի հայեցակարգը, գլխավոր ծավալի չորս անկյունները ձևավորված են եղել չորս պարագծով կորագիծ խորաններով: Ձանգակատունը կառուցված է եղել եռաթռիչք կամարաշարով: Գմբեթի թմբուկը հենված է եղել երկու խաչածև հզոր կամարների վրա: Եկեղեցին աչքի է ընկել իր մոնումենտալությամբ: Սպիտակ քարի և ոսկու նուրբ շերտով հարդարման զուգակցումը արևի ճառագայթների ներքո անկրկնելի վեհություն են տվել եկեղեցուն: Ականատեսների վկայությամբ, դա Բաքվի ամենագեղեցիկ շենքն էր: Այն ունեցել է 1000 տեղանոց աղոթասրահ և ընդար-

⁷⁰ Տիգրանյան է., Հայ ճարտարապետների գործունեությունը Անդրկովկասում (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), Ե., 2000, էջ 38, 210-215, 236-237:

⁷¹ «Աշակ», Թիֆլիս, 19 ապրիլի, 1913, թիվ 82:

ծակ նախասրահ⁷²: Եկեղեցին հիշատակվում է 1916 թ. գործած եկեղեցիների ցանկում⁷³: Եկեղեցին թուրք-թաթարների կողմից ամբողջապես կողոպտվել է 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին՝ թուրքական զորքի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո⁷⁴: Եկեղեցու կրած նյութական վնասը կազմում էր 88740 ռ.⁷⁵: Աղոթեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո եկեղեցու կյանքը կարճատև եղավ: Բաքվի կենտրոնի վերակառուցման կապակցությամբ 1931 թ. եկեղեցին քանդվում և տեղում կառուցվում է կոնսերվատորիայի շենքը⁷⁶:

ՄԲ. ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ. Եկեղեցու հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Գտնվել է քաղաքի արվարձան Չայկավանում: Չայտնի է, որ 1909 թ. դրությամբ եկեղեցին ունեցել է 1 քահանա⁷⁷: Հիշատակվում է թեմում 1912⁷⁸ և 1916 թթ. գործող եկեղեցիների ցանկում⁷⁹: Եկեղեցին թուրք-թաթարների կողմից ամբողջապես կողոպտվել է 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին՝ թուրքական զորքի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո⁸⁰: Եկեղեցու կրած նյութական վնասը կազմում էր 37740 ռ.⁸¹: Աղոթեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, երբ իշխանությունները հայ բնակչության և եկեղեցու նկատմամբ սկսեցին իրականացնել հալածանքի քաղաքականություն, 1929 թ. դեկտեմբերի վերջին «Բանվորական ակումբը» պահանջում է փակել եկեղեցին և հանձնել բանալիները⁸²: 1930 թ. հունվարի 3-ին «Կոմունարխոզի» վարիչ Պիշկինը իր մոտ է հրավիրում թեմի առաջնորդ Մատթևոս արք. Մատթևոսյանին (1922 նոյեմբեր - 1934) և պահանջում իրեն հանձնել եկեղեցու բանալիները, խոստանալով որ շուտով կվերադարձնի⁸³: Սակայն բանալիները ստանալուց հետո

⁷² Դոլուխանյան Լ., Հովհաննես Քաջազնունին ճարտարապետ, Ե., 1997, էջ 10:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:

⁷⁴ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:

⁷⁵ Նույն տեղում, ց. 5, գ. 189, թ. 7:

⁷⁶ Տիգրանյան Է., ճարտարապետ Գարրիել Տեր-Միքելյան, էջ 53:

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1835, թ. 24:

⁷⁸ Նույն տեղում, գ. 1921, թ. 29:

⁷⁹ Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56:

⁸⁰ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 3, գ. 280, թ. 1:

⁸¹ Նույն տեղում, ց. 5, գ. 189, թ. 7:

⁸² Նույն տեղում, ֆ. 149, ց. 1, գ. 214, թ. 1:

⁸³ Նույն տեղում:

հունվարի 5-ի գիշերը ադրբեջանական խուժանը ներխուժում է եկեղեցի և կողոպտում այն⁸⁴: Դրանից հետո շենքը վերակառուցվում է որպես մշակութային հիմնարկություն⁸⁵:

ՍԲ. ՀՈՒՓՍԻՄԵ. XIX դ. վերջին Բաքու քաղաքի արվարձաններից մեկում՝ նավթարդյունաբերական Բալախանիի շրջանում հայ ազգաբնակչության ստվարացման պատճառով թեմական խորհրդը առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազյանցի օրոք (1896 դեկտեմբերի 20 - 1898 մարտ) 1898 թ. որոշում է Բիրի-Յեյրաթի և Բալախանու հատվածներում կառուցել Սբ. Հովհաննիսի անվան եկեղեցի⁸⁶: Եկեղեցու կառուցման հովանավորությունը ստանձնել էր «Բաքվի նավթարդյունաբերողների խորհուրդը» հանձին նրա նախագահ՝ Արշակ Ղուկասյանի, որն այդ նպատակով հատկացրել էր 20000ռ.⁸⁷: Սակայն, ցարական կառավարության, մասնավորապես Կովկասի կառավարչապետ հայտայաց Գ. Գուլիցիների կողմից ստեղծված արհեստական արգելքների պատճառով եկեղեցու կառուցման թույլտվությունը ձգձգվեց: Իսկ «Բաքվի նավթարդյունաբերողների խորհուրդին» պարտադրվեց հոգալ Բաքվում կառուցվող ռուս ուղղափառ եկեղեցու շինարարական ծախսերը⁸⁸: Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսի՝ 1914 թ. մայիսի 14-ին եկեղեցու բարերար, նավթարդյունաբերող Արշակ Ղուկասյանին հղած օրհունության կոնդակում թույլատրվում էր նրան եկեղեցու զանգակատան տակ թաղելու ննջեցյալներին և շինելու տոհմական դամբարան⁸⁹: Եկեղեցու կառուցման թույլտվությունը եղավ ավելի ուշ շրջանում՝ 1914 թ. փետրվարի 17-ին: «Արարատ» ամսագրում այդ մասին ասված է հետևյալը. «Սինդրը լսելով Տ. փոխարքայի մարտի 9-ի թ. 7239 գրութիւնը, որոշեց ուղարկել եկեղեցու հաստատած հատակագիծը և նախահաշիվը, պատվիրել Շամախու կոնսիստորիային հայտնել Կոմմերցիի սովետնիկ պ. Արշակ Ղուկասյանին, թե Թագաւոր Կայսրը այս տարվա փետ. 17-ին բարձրագոյնս բարեհաճել է թույլ տալ կառուցանել եկեղեցին

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Նույն տեղում, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2685, թ. 2:

⁸⁶ Ակնունի է., Կովկասեան վերքեր, հ. Ա, ժընեվ, 1903, էջ 91:

⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 29:

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Նույն տեղում, ֆ. 149, ց. 1, գ. 167, թ. 16:

Բագուում»⁹⁰: Եկեղեցու ճարտարապետն էր Գ. Տեր-Միքելյանը⁹¹: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, եկեղեցու կառուցման գործը այդպես էլ չծեռնարկվեց:

ՄԲ. ՍԱՅԱԿ ԵՎ ՄԲ. ՄԵՍՐՈՊ. XIX դ. վերջերին Բաքվի արվարձաններից Սարունչինում հայ ազգաբնակչությունն այնքան է ստվարանում, որ դառնում է գրեթե զուտ հայկական թաղամաս: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ կարիք էր զգացվել այդտեղ կառուցել եկեղեցի: 1896 թ. Սարունչինում իր միջոցներով եկեղեցի կառուցելու մտադրություն է հայտնել բաքվաբնակ Եղիա Եղիազարյանը, սակայն իշխանություններն արգելել էին իրականացնելու այդ մտահղացումը⁹²: Տեղի հայությունը սակայն չհրաժարվեց եկեղեցի ունենալու մտադրությունից: Թեմի առաջնորդ Սնանիա եպս. Համազասպյանի օրոք (1903 հունիսի 16 -1914 մայիս) Քաղաքային Դուման 1909 թ. սեպտեմբերի 29-ին տվեց եկեղեցու կառուցման թույլտվությունը, իսկ 1912 թ. դեկտեմբերի 12-ին հատկացրեց 2200 քառ. սաժեն հողատարածք⁹³: Եկեղեցու կառուցման շինարարական աշխատանքները սկսվեցին 1914 թ.՝ թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Սկրտչյանի օրոք (1914 մայիսի 31-1915 նոյեմբեր): Եկեղեցու կառուցման նպատակով կազմավորված հոգաբարձությունը ղեկավարում էր «Բաքվի հայոց կուլտուրական միության» կրթական մասնաճյուղի նախագահ, ինժեներ Գեղամ Կոստանյանցը⁹⁴: Նույն թվականի սեպտեմբերի 14-ին օժվել է Սբ. Սահակ և Սբ. Մեսրոպ անվամբ եկեղեցու հիմնը: «Այսօր առաւօտեան, - ասված է հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին Կոստանյանցին այդ առիթով հղված հեռագրում, - սեպտեմբերի 14-ին տառերի գիւտի բազմադարեան յիշատակին Բալխանիում դրուեց և օծուեց ս. Սահակ և Մեսրոպ անուան եկեղեցու հիմքը»⁹⁵: Կաթողիկոսի պատասխան հեռագրում ասված է հետևյալը. «Օրինում եմ Ձեզ ս. Սահակի և Մեսրոպի անուն եկեղեցու շի-

⁹⁰ «Արարատ», 1916, մարտ-ապրիլ, էջ 203:

⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 237, թ. 3:

⁹² Կարապետյան Ս., Հայերն Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», 9 օգոստոսի, 1997, թիվ 79, էջ 9:

⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 167, թ. 1, 5-6, տե՛ս նաև ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 29:

⁹⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 26 սեպտեմբերի, 1914, թիվ 141:

⁹⁵ Նույն տեղում:

նութեան հոգաբարձութեան կոմիտէտին և եկեղեցու օժանդակութեամբ բոլոր ներկայ եղողներին»⁹⁶: Սակայն այս եկեղեցին ևս դարձյալ ինչ-ինչ պատճառներով այդպես էլ չկառուցվեց: Այն չի հիշատակվում թեմում 1916 թ. գործած եկեղեցիների ցանկում⁹⁷:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոշարադրյալը, միանշանակ պետք է նշել, որ Բաքու քաղաքում գործած եկեղեցիները մահմեդական հոծ զանգվածով շրջապատված հայ բնակչության համար եղել են ազգապահպանման այն կառույցները, որոնց ազգանվեր գործունեության շնորհիվ դարեր ի վեր պահպանվեցին հայկական ծեսերը, հավատալիքները, մշակույթը, դավանաբանությունը և ընդհանրապես ազգային ոգին ու ավանդները:

*ГЕВОРГ СТЕПАНЯН
Горисский Гос. Университет*

КРАТКИЙ ОЧЕРК ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКИХ ЦЕРКВЕЙ ГОРОДА БАКУ

РЕЗЮМЕ

На Апшеронском полуострове и в Баку армянское население проживало с древнейших времён. В г. Баку армяне имели пять действующих церквей (Св. Богаматери, Св. Григора Просветителя, Св. Татевоса и Бардугимеоса, Св. Таркманчац и Св. Иоана Крестителя). Благодаря патриотической деятельности этих церквей, веками сохранялись армянские обряды, культы, культура и национальный дух армян Баку.

---

⁹⁶ Երևան տեղում:

⁹⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, ք. 56: